

Ганна Бондаренко, Євген Рачков

ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ПРО НАУКОВИЙ ПРОЄКТ «МІСТО І ВІЙНА»

Від 2014 р. російська військова агресія проти України призвела до значних людських жертв і руйнувань. Зокрема, постраждала історична забудова багатьох українських міст (житлові й адміністративні будівлі, релігійні споруди, меморіали, пам'ятники тощо), зазнали істотних втрат різноманітні інституції культури (насамперед музеї, архіви та бібліотеки) тощо. Зафіксувати точну кількість пошкоджених або зруйнованих об'єктів культурної спадщини та культурних установ України внаслідок російсько-української війни складно, насамперед, через високу динаміку бойових дій, а також чисельні проблеми обліку та відсутність єдиної системи державного управління охороною культурної спадщини в Україні¹. Експертне середовище теперішні збитки культурної спадщини України визначає як найбільші з часів Другої світової війни². За даними Міністерства культури та інформаційної політики України за період з 24 лютого 2022 р. по 25 вересня 2023 р. пошкоджено або зруйновано 835 об'єкти культурної спадщини (118 – національного значення, 653 – місцевого значення, 64 – щойно виявлених)³. Крім того, станом на 29 серпня 2023 р. збитків зазнали 1624 об'єкти культурної інфраструктури (з них 591 об'єкт зруйнований), без урахування пам'яток культурної спадщини⁴.

Свою чергою станом на 18 жовтня 2023 р. ЮНЕСКО підтвердила пошкодження 295 об'єктів культурної спадщини України з 24 лютого 2022 р. (124 релігійних об'єктів, 28 музеїв, 110 будівель, що представляють історичний та/або художній інтерес, 19 пам'ятників, 13 бібліотек і 1 архів)⁵. Чимало експертів та експертів у галузі охорони культурної спадщини України наголошують, що завдані війною збитки культурної спадщини України є значно більшими⁶. Крім того, культурна спадщина продовжує зазнавати втрат, особливо на територіях, які залишаються окупованими Росією та де відбувалися і тривають бойові дії⁷.

Також слід відзначити, що російсько-українська війна стала тригером для переосмислення в українському суспільстві змісту та значення культурної спадщини, спричинила певний «поворот» у розумінні та ставленні до культури загалом. З одного боку, спостерігається посилення суспільного інтересу до традиційних культурних зразків, які розглядаються як основи української національної ідентичності. Показовим прикладом слугує посилення суспільного інтересу до нематеріальної культурної спадщини України (сьогодні до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України належить 77 елементів нематеріальної культурної спадщини України, з них 51 елемент було

Лого проєкту
«МІСТО І ВІЙНА»

¹ Див.: Інституційні та правові проблеми збереження культурної спадщини. Національний інститут стратегічних досліджень, 19 квітня 2019, <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/instituciyni-ta-pravovi-problemi-zberezhennya-kulturnoi>. Дата перегляду: 28 вересня 2022.

² Внаслідок російської агресії об'єкти культурної спадщини мають такі ушкодження, яких Україна не бачила з часів Другої світової війни. Міністерство культури та інформаційної політики України, 1 липня 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7348.html>. Дата перегляду: 28 жовтня 2022; Україна з часів Другої Світової війни не стикалася з таким масштабом злочинів проти культурної спадщини, – Катерина Чуєва. Міністерство культури та інформаційної політики України, 26 серпня 2022, <https://mkip.gov.ua/news/7598.html>. Дата перегляду: 28 жовтня 2022.

³ Через російську агресію в Україні постраждали 835 пам'яток культурної спадщини. Міністерство культури та інформаційної політики України, 12 жовтня 2023, https://mcp.gov.ua/news/cherез-rosijsku-agresiyu-v-ukrayini-postrazhdaly-835-pamyatok-kulturnoyi-spadshhyny/?fbclid=IwAR3Bc5_s7V9xYmmDTvjrJbCpKvGLwywgzJRJVg8qxOJBZxqt8RTfkQoUaes. Дата перегляду: 14 жовтня 2023.

⁴ Через російську агресію в Україні постраждали 1624

об'єкти культурної інфраструктури. Міністерство культури та інформаційної політики України, 31 серпня 2023, <https://mcp.gov.ua/news/cherез-rosijsku-agresiyu-v-ukrayini-postrazhdaly-1624-obyekty-kulturnoyi-infrastruktury/>. Дата перегляду: 16 вересня 2023.

⁵ DamagedculturalsitesinUkraineverifiedby UNESCO. UNESCO, 19 October 2023, <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco>. Accessed: 20 Oct. 2023.

⁶ Див.: Серія інтерв'ю «Експертна думка». Науковий проєкт «МІСТО І ВІЙНА», <https://cityface.org.ua/interviews>. Дата перегляду: 19 жовтня 2023.

⁷ DestroyedCulturalHeritageofUkraine, <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/>. Accessed: 20 Sep. 2023.

включено до переліку протягом липня 2022 р. – липня 2023 р.)⁸. Із другого боку, критичного переосмислення зазнала спадщина, пов'язана з російською імперською та радянською історією. Важливими складниками зазначеного «повороту» виглядають активні дискусії навколо культурної спадщини (зокрема щодо того, яка спадщина заслуговує на збереження та відновлення, а яка, навпаки, – на знищення та забуття). Іншими складниками цього «повороту» є дії, спрямовані на перетворення культурно-символічного простору міст і населених пунктів. Можна констатувати, що після масштабного вторгнення російських військ в Україну розпочалася нова хвиля зміни назв топонімів, відбувається демонування певної категорії міських пам'ятників, здійснюється реформатування музейних експозицій, спостерігається ревізія бібліотечних фондів тощо⁹.

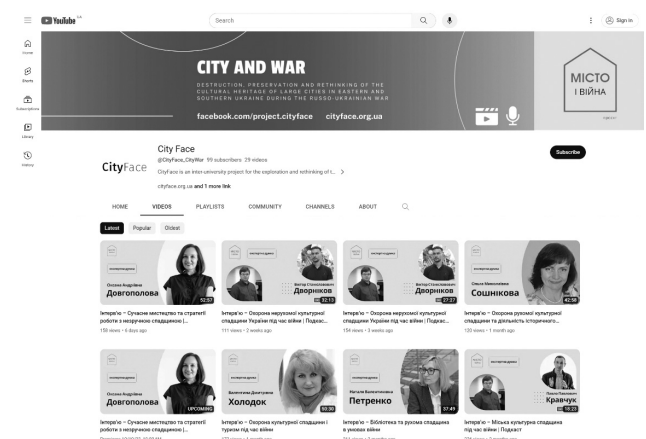
Усвідомлюючи важливість збереження та переосмислення культурної спадщини Україна на сучасному етапі, у травні 2022 р. група дослідниць і дослідників з Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна ініціювала науковий проєкт під назвою «МІСТО І ВІЙНА: руйнування, збереження і переосмислення культурної спадщини великих міст Південно-Східної України в період російської військової агресії» («CITY AND WAR: Destruction, Preservation and Rethinking of the Cultural Heritage of Large Cities in Eastern and Southern Ukraine during the Russo-Ukrainian War»). Проєкт реалізується завдяки підтримці Програми вивчення сучасної України Канадського інституту українських студій Альбертського університету. Куратори проєкту: Євген Рачков (доцент Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна) (керівник проєкту), Ганна Бондаренко (доцентка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна), Ольга Вовк (заступниця директора Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька), Наталія Іванова (директорка Центру сучасного мистецтва «Єрмілов Центр»).

Основний дослідницький фокус у межах міждисциплінарного наукового проєкту «МІСТО І ВІЙНА» спрямовано на вивчення та

переосмислення різноманітних аспектів культурної спадщини великих міст Сходу та Півдня України – Дніпра, Донецька, Запоріжжя, Одеси й Харкова – після початку війни в Донбасі 2014 р. і широкомасштабного наступу російських військ 2022 р. У центрі дослідження знаходяться як матеріальні об'єкти (архітектура, міська забудова, індустріальна спадщина, пам'ятники, меморіали, визначні місця, а також музейні, архівні та бібліотечні пам'ятки тощо), так і нематеріальна спадщина (міські святкування, фестивалі, звичаї, мова, міський вуличний живопис, кулінарні традиції тощо). Разом вони утворюють своєрідний міський історико-культурний ландшафт, що втілюється в культурних цінностях, колективній культурній пам'яті та ідентичності містян, а також впливає на формування цих складників.

Мета проєкту «МІСТО І ВІЙНА» – зафіксувати погляди експертів і експерток у галузі культура проєкту руйнування, збереження та переосмислення культурної спадщини в Україні, спровоковані російською військовою агресією. Команда проєкту вже збила більше 20 інтерв'ю з представницями та представниками українського експертного середовища межам серії розмов «Експертна думка». Зібрані інтерв'ю публікуються на сайті¹⁰ та YouTube-каналі проєкту¹¹. Вони являють собою важливий матеріал для розуміння довоєнної специфіки розвитку галузі, сучасного стану та подальших перспектив збереження та переосмислення культурної спадщини України.

Слід відзначити, що для кожного інтерв'ю створювався оригінальний перелік запитань, що дозволяло визначити центральну тему розмови

YouTube-канал проєкту «МІСТО І ВІЙНА»

⁸ Національний перелік елементів нематеріальної культурної спадщини України. Міністерство культури та інформаційної політики України, <https://mcip.gov.ua/kulturna-spadshchyna/natsionalnyy-perelik-elementiv-nematerialnoi-kulturnoi-spadshchyny-ukrainy/>. Дата перегляду: 20 жовтня 2023.

⁹ Див.: Рачков, Є. Знищення, збереження та переосмислення міської культурної спадщини України під час російсько-української війни. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 62, 2022, с. 12-48. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-62-01>.

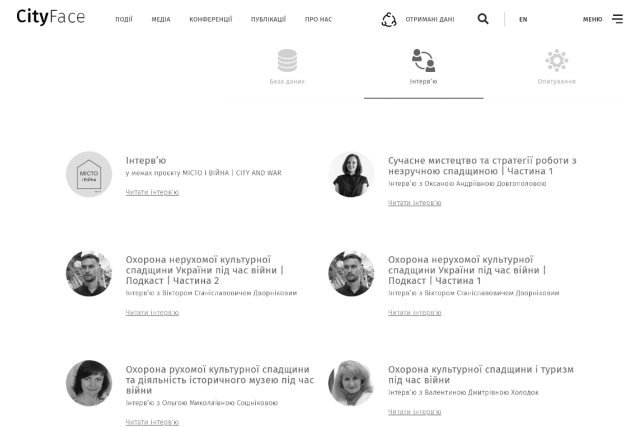
¹⁰ Серія інтерв'ю «Експертна думка». Науковий проєкт «МІСТО І ВІЙНА», <https://cityface.org.ua/interviews>. Дата перегляду: 19 жовтня 2023.

¹¹ CityFace (YouTube-канал). Науковий проєкт «МІСТО І ВІЙНА», https://www.youtube.com/@CityFace_CityWar. Дата перегляду: 18 жовтня 2023.

та врахувати досвід професійної діяльності респонденток і респондентів. Водночас низка ключових запитань повторювалася в кожному інтерв'ю (наприклад, вони стосувалися збереження культурної спадщини України в умовах війни, стратегій переосмислення культурної спадщини, визначення принципів роботи з незручною спадщиною, застосування цифрових технологій для охорони культурної спадщини тощо). Також окрему увагу було приділено характерним особливостям культурної спадщини великих міст України, передусім Сходу та Півдня.

Загалом, зібрані в межах проєкту інтерв'ю були присвячені наступним актуальним темам: «Збереження та переосмислення міської культурної спадщини під час війни», «Система охорони культурної спадщини України в умовах війни», «Охорона нерухокої культурної спадщини України під час війни», «Переосмислення культурної спадщини під час війни», «Літературний музей та міська культурна спадщина в умовах війни», «Діяльність історичного музею під час війни», «Археологічна спадщина та історичний музей в умовах війни», «Бібліотека та рухома спадщина в умовах війни», «Архіви та архівна спадщина в умовах війни», «Сучасне мистецтво та стратегії роботи з незручною спадщиною», «Репрезентація культурної спадщини України у Вікіпедії», «Охорона культурної спадщини і туризм під час війни» тощо.

Серія інтерв'ю «Експертна думка» включає низку форматів (відео, подкаст і текст). Наприклад, у форматі відео були записані інтерв'ю зі співробітницями Одеської обласної універсальної наукової бібліотеки імені М. С. Грушевського О. А. Булгаковою та О. А. Нагорнюк; директоркою Харківського літературного музею Т. В. Пилипчук; провідним науковим співробітником Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, головою Українського геральдичного товариства А. Б. Гречило; директоркою благодійного фонду «Харків з тобою» О. Ф. Рофе-Бекетовою; директором Центрального державного науково-технічного архіву України М. А. Балишевим; членкинею правління ГО «Вікімедіа Україна» Н. О. Ластовець; співробітницею Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького А. В. Юрченко; головою Харківського міського центру захисту історико-культурної спадщини УТОПІК, науковим співробітником Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини Я. В. Ліхолетовим;

Серія інтерв'ю «Експертна думка» на сайті проєкту «МІСТО І ВІЙНА»

членкинею Українського національного комітету Міжнародної ради з питань охорони пам'яток і визначних місць, Національної спілки краєзнавців України О. М. Титовою; директоркою Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка Н. В. Петренко; директоркою Харківського організаційно-методичного центру туризму В. Д. Холодок; професоркою Одеського національного університету імені І. І. Мечникова О. А. Довгополовою; виконуючою обов'язки директора Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова О. М. Сошніковою; директоркою Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна В. Ю. Іващенко; завідувачем кафедри туристичного бізнесу та країнознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна А. Ю. Парфіненко; директоркою Центру сучасного мистецтва «ЄрміловЦентр» Н. В. Івановою; доценткою Національного університету «Львівська політехніка» С. В. Муравською та ін.¹²

Свою чергою у форматі подкасту були записані інтерв'ю з головним спеціалістом відділу мистецтв та навчально-просвітницької роботи управління культури департаменту культури і туризму Запорізької міської ради П. П. Кравчуком; архітектором-реставратором, членом Національної спілки архітекторів України, засновником і керівником архітектурного бюро fashion-home В. С. Дворніковим; архітекторкою, заступницею голови ГО «Urban Forms Center» Є. І. Губкіною та ін.¹³

Одне інтерв'ю, з художницею, членкинею Національної спілки художників України

¹² CityFace (YouTube-канал). Науковий проєкт «МІСТО І ВІЙНА», https://www.youtube.com/@CityFace_CityWar. Дата перегляду: 18 жовтня 2023.

¹³ CityFace (YouTube-канал). Науковий проєкт «МІСТО І ВІЙНА», https://www.youtube.com/@CityFace_CityWar. Дата перегляду: 18 жовтня 2023.

А. Г. Худяковою, було оприлюднено в текстовому форматі на сайті проєкту¹⁴.

Проєкт «МІСТО І ВІЙНА» являє собою відкрити дослідницьку мережу, до складу якої входять переважно викладачки та викладачі, студентки та студенти українських університетів. Команда проєкту працює у тісній співпраці заради розроблення нових підходів до охорони культурної спадщини України на сучасному етапі. Загалом, у межах проєкту нараховується кілька тематичних груп, зосереджених на дослідженні історико-культурних ландшафтів міст, рухомої культурної спадщини міського сучасного мистецтва під час війни.

Учасниці та учасники проєкту, разом із запрошеними дослідницями дослідниками, являють собою коаліцію експертів та експерток, що працює над створенням нової методології роботи з культурною спадщиною в Україні. Послугуючись інтегрованим підходом до збереження та переосмислення культурної спадщини України, команда проєкту прагне створити майданчик для експертного обговорення зазначених питань. Наприклад, 10 листопада 2022 р. у межах III Міжнародної науково-практичної конференції «Трансформації історичної пам'яті» команда проєкту організувала та провела круглий стіл «Збереження та переосмислення культурної спадщини українських міст в умовах війни: історія, політика, пам'ять»¹⁵. Загалом, учасниці та учасники проєкту взяли участь у низці заходів із метою обговорення актуальних проблем збереження та переосмислення культурної спадщини України в умовах війни.

Доповідь Євгена Рачова «Переосмислення культурної спадщини України під час російсько-української війни: виклики та перспективи», 4-та щорічна конференція імені Тараса Шевченка (Індіанський університет в Блумінгтоні, 23 березня 2023 р.)

¹⁴ Серія інтерв'ю «Експертна думка». Науковий проєкт «МІСТО І ВІЙНА», <https://cityface.org.ua/interviews>. Дата перегляду: 19 жовтня 2023.

¹⁵ Більше про круглий стіл: МІСТО І ВІЙНА: Круглий стіл «Збереження та переосмислення культурної спадщини українських міст в умовах війни». Науковий проєкт «МІСТО І ВІЙНА», <https://cityface.org.ua/news/213>. Дата перегляду: 10 вересня 2023.

Спеціальний випуск «Вісника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»» (вип. 62, 2022 р.), підготовлений командою проєкту «МІСТО І ВІЙНА»

З метою оприлюднення окремих результатів досліджень учасниць та учасників проєкту «МІСТО І ВІЙНА», було підготовлено спеціальний випуск фахового журналу «Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Серія «Історія»» (вип. 62, 2022 р.). Він містить дослідження актуальних питань, пов'язаних зі знищенням та збереженням різноманітної міської культурної спадщини під час російсько-української війни, сучасною медійною репрезентацією українських міст та їхньої культурної спадщини, специфікою діяльності музеїв, архівів і бібліотек під час війни, актуальними викликами, що постали перед освітньою галуззю та культурно-мистецьким життям українських міст у період російської військової агресії¹⁶.

Проєкт «МІСТО І ВІЙНА» триватиме щонайменше до кінця 2024 р. Команда проєкту планує продовжувати збирати інтерв'ю з експертками та експертами в галузі охорони культурної спадщини України, а також обговорювати актуальні питання її збереження та переосмислення. Крім того, зараз триває оновлення сайту проєкту, зокрема, бази даних, яка міститиме інформацію про об'єкти культурної спадщини великих міст Сходу та Півдня України.

Детальніше про проєкт «МІСТО І ВІЙНА»: <https://cityface.org.ua/projectheritage.html>, а також <https://www.facebook.com/project.cityface/>; https://www.youtube.com/@CityFace_CityWar.

¹⁶ Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 62, 2022, <https://periodicals.karazin.ua/history/issue/view/1294>. Дата перегляду: 20 вересня 2023. ■